

*Світлана Костянтинівна Дудар,
асистент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО ЗМІСТУ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ДОКТРИНІ ПРАВА

Сучасний період правового розвитку світової спільноти можна охарактеризувати як такий, що пов'язаний із намаганням провідних країн світу розширити межі спільного правового простору як простору свободи, безпеки, справедливості, рівності, людської гідності та солідарності. Вхідження України до правового простору вітчизняні науковці, як правило, розглядають через призму досліджень різних форм та механізмів взаємодії правових систем сучасності.

О. Скакун вважає, що загальні принципи права і, особливо, *принцип верховенства права* відіграє визначальну роль у такій формі взаємодії правових систем Європи і світу як інтеграція [7, с. 98-100]. Однак, відсутність загального поняття принципу верховенства права як у зарубіжних [8], так і вітчизняній доктринах права є свідченням невизначеності його природи та змісту. Тому, цілком зрозумілою є позиція більшості вчених, які вважають, що «розвиток доктринальних уявлень про зміст принципу верховенства права необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку з особливостями розвитку національних правових систем», а також з урахуванням євроінтеграційних та глобалізаційних аспектів «розуміння концепції та принципу верховенства права». Саме у такий спосіб і формується «сучасне розуміння принципу верховенства права у європейській юридичній думці» [6, с. 47, 51, 53]. Отже, процес інтеграції правових систем окреслює проблему визначення змісту принципу верховенства права у доктринальному аспекті.

Дослідження змісту принципу верховенства права здійснюють не лише теоретики і філософи права, а й представники галузевих теорій. Зокрема, питання загальнотеоретичного змісту принципу верховенства права розглядають С. Бобровник, А. Заєць, М. Козюбра, Б. Малишев, О. Петришин, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун та інші. Зміст принципу верховенства права у контексті доктрини конституціоналізму – С. Шевчук, фахівці з адміністративного права В. Авер'янов, І. Грицяк, А. Пухтецька вважають, що на його базі має бути реформована доктрина адміністративного права та відповідна галузь права України.

Закріплення верховенства права як принципу у Конституції України, безперечно, дає підстави розглядати його у спеціально-юридичному значенні. Проте, все частіше вчені намагаються визначити його зміст через зв'язок з концепціями природного права та прав людини [4, с. 30; 1, с. 72, 73]. Отже, вважаємо, що визначення змісту принципу верховенства права необхідно досліджувати у контексті праворозуміння.

У загальнотеоретичній літературі «принципи права» визначають як об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Проте, розрізняють «принципи права» і «норми-принципи». Фіксація «принципу права» у формальних джерелах права перетворює його на «норму-принцип», тобто «правило». Отже, «принцип-цінність» через фіксацію у нормативно-правовому акті набуває властивостей норми права, зокрема, усіх рис, які притаманні останнім. Отже, фіксація принципу верховенства права у законі дає можливість розглянути його зміст з позиції *юридичного позитивізму*, а точніше нормативізму у сучасних його інтерпретаціях.

За такого підходу праворозуміння дія будь-якої норми-принципу розглядається через призму механізму «правило-правило». Це означає, що зміст будь-якого правила, незалежно від його природи, складають права та обов'язки суб'єктів права. Відповідно усі суб'єкти права і, особливо, ті, що мають владні повноваження, є *зобов'язаними* у процесі застосування, визначенні змісту правила, що підлягає застосуванню, враховувати зміст норми-принципу. У цій частині, особливо слід звернути увагу, що у механізмі «правило-правило» реалізація «правила» вимагає застосування. Як відомо, у механізмі реалізації права, застосування є елементом гарантій реалізації. Вимога застосування як спеціальної форми реалізації права має особливе значення та зміст відносно органів державної влади як суб'єктів права. Зміст даної вимоги має чітко визначений матеріально-правовий і процесуально-правовий характер з огляду на мету діяльності зазначених органів (гарантувати реалізацію встановлених правил). Це означає, що для здійснення контролю

за діяльністю останніх правозастосовчі процедури мають бути конкретні та визначені як «правило».

Закріплення (фіксація) у Конституції України «правила», згідно з яким у нашій державі *визнається та діє принцип верховенства права*, означає, що *на будь-якого суб'єкта права* (у тому числі й саму державу) покладається: а) *обов'язок визнати цей принцип як норму* та б) *обов'язок реалізувати даний принцип як норму*. Особливо проблемним у даному контексті є дослідження обов'язку визнати принцип верховенства права як норми для такого суб'єкта права як держава. Реалізація конституційної норми «діє принцип верховенства права» означає, що у суб'єкт-суб'єктному відношенні дана норма підлягає *виконанню* (як обов'язок) або ж використанню (як право) усіма суб'єктами права, а також її зобов'язані *застосовувати* у адміністративній діяльності та судовому процесі.

У цій частині, доречним буде зазначити, що в англо-американській доктрині права виокремлюють два механізми реалізації права – «принцип-правило» та «правило-правило». Останній є виразом підтримуваного Г. Гартом позитивістського підходу, відповідно до якого, право розуміється лише як система норм. Однак, з механізмом дії «правило-правило» виникає багато проблем, на що неодноразово вказували представники сучасних теорій природного права Л. Фуллер та Р. Дворкін. До таких зауважень можна віднести те, що принципи права функціонують іншим, аніж норми, способом. Навіть ті принципи, які найбільше схожі на правові норми, не визначають правових наслідків, які автоматично впливають, коли задоволено передбачені умови. Це означає, якщо принцип доречний, його повинні брати до уваги офіційні особи як *«міркування, що скеровує нашу увагу будь-якому напрямі»* [3, с. 130]. Проте, «принципи мають один вимір, якого не мають норми, – вимір значення або важливості». Отже, всі принципи є важливими, вони не скасовують один одного, а використовуються залежно від конкретної ситуації. Як правило, це ті ситуації, коли зміст норми неможливо встановити через механізм «правило-правило». Отже, зауваження філософів права зводяться до того, що слід використовувати механізм «принцип-правило», а не «правило-правило». Вони вважають, що для юридичного позитивізму *зміст принципу складають формальні вимоги*, які є обов'язковими (мають імперативний характер) у процесі реалізації та застосування норми права, що значно звужує його соціокультурну природу.

Проте, у контексті «принцип-норма», зміст принципу верховенства права обумовлюватиметься не тільки його фіксованою формально-юридичною природою, а й ціннісним, соціокультурним аспектом. Це означає, що у доктрині права зміст принципу верховенства права слід визначати на підставі не лише позитивістського, а й соціологічного та філософсько-правового підходів розуміння природи права. Саме недостатність позитивістського підходу й долається за рахунок можливостей останніх двох.

З позицій соціологічного підходу виявлення природи та змісту принципу верховенства права у соціокультурному аспекті означає, що даний принцип слід розглядати як загально-соціальний принцип правової системи суспільства (за класифікацією О. Скакун). Природа його буде соціальною, а зміст – завжди змінним, тому що визначатиметься виходячи із реальних потреб та інтересів суспільства у конкретний проміжок часу. При цьому, ідеал справедливості завжди матиме конкретний, історичний та динамічний соціокультурний зміст [5, с. 227, 236-237]. Таким чином, слід пам'ятати, що «існують соціально-культурні контексти, яким верховенство права підходить погано, його переваги слід порівнювати з іншими ідеалами і благами, а іноді воно має поступатися місцем іншим важливим суспільним цінностям» [8, с. 13]. Тому, такий підхід до визначення природи та змісту принципу верховенства права матиме ефективність лише серед тих народів, у культурній традиції яких право є цінністю, трансцендентальною ідеєю суспільного прогресу.

З позицій філософсько-правового підходу до розуміння природи права зміст принципу верховенства як цінності буде визначатись у контексті інших ціннісних складових природного права. Такий підхід обумовлюється тим, що саме філософія права досліджує принципи права з позицій правового ідеалу, що є сукупністю цінностей (справедливість, рівність, свобода, людська гідність, права людини тощо).

В межах сучасної філософії права розуміння природи принципу та його зміст, значною мірою, здійснюється з позицій аксіологічного, антропологічного, комунікативного підходів. У вітчизняній теорії права неklasичні підходи до розуміння принципу верховенства права представлені С. Бобровник [2], яка розглядає принцип верховенства права через призму категорій «конфлікт» та «компроміс» з позицій праворозуміння, застосовуючи при цьому комунікативно-

антропологічний підхід.

Отже, сучасні (некласичні) філософські підходи праворозуміння, інтегративна юриспруденція допускають поліваріантність розуміння принципу верховенства права – від раціональних до ірраціональних. Проте, філософсько-правова природа його буде плюралістичною, а це не вирішує проблеми визначеності його змісту.

Тенденцію до плюралізму некласичних підходів можна поставити під сумнів з позицій неокласичних підходів сучасної науки, які, відповідно, повертаються до класичної наукової традиції. Класичний тип наукового розуміння природи права у філософії права передбачає розгляд його з позицій гносеології. Зокрема, представники Марбургської школи філософії права розглядають науковий (критичний) метод І. Канта як метод пізнання і критичної оцінки існуючих понять (форм фіксації цінностей) з позицій належного розуміння природи права. Норма інтерпретується як «правило» належного (деонтологічного) ряду пізнання. Такий підхід, у методологічному плані, дає можливість узгодити різні підходи до розуміння права, через визначення меж, у яких може здійснюватись пізнання тим чи іншим науковим способом. При цьому, сама можливість плюралізму підходів у дослідженні природи права і принципу верховенства права, зокрема, не заперечується.

Саме з позицій гносеологічного підходу у праві, зміст принципу верховенства права слід розуміти, як вимогу критичної функції, оцінки існуючого (позитивного) права з позицій ідеалу (належного). Така гносеологічна філософсько-правова вимога набуває конкретного значення через розмаїття інтерпретацій поняття цінності у соціокультурному просторі (соціологічний аспект), а також через дію механізму реалізації, у тому числі і застосування «правила», у практичній юридичній площині (формально-юридичний аспект). Зокрема, дія вимоги критичної функції у філософсько-правовому аспекті передбачає існування а рїогі системи права, де правові цінності визначаються у вигляді чистих понять фундаментального плану безвідносно до національних контекстів.

Таким чином, невизначеність природи принципу верховенства права у вітчизняній доктрині вказує на необхідність ґрунтовної доктринальної розробки природи та змісту принципу верховенства права з позицій філософії права, соціології права, юридичного позитивізму, класичних і некласичних типів праворозуміння. Від цього залежить його ефективність у практичному його використанні і, особливо, у забезпеченні інтеграції національних правових систем у межах європейського правового простору.

Список літератури:

1. *Авер'янов В.* Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практики реалізації / В. Авер'янов // *Право України.* – 2010. – № 3. – С. 72-78.
2. *Бобровник С. В.* Компроміс та конфлікт як сутнісні характеристики права та наукова основа пізнання принципу його верховенства / С. В. Бобровник // *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: [монографія] / У двох книгах / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / [відп. ред. Н. М. Оніщенко].* – К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. – 344 с.
3. *Дворкін Р.* Модель правових норм / Р. Дворкін // *Філософія права / [за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; пер. з англ. П. Таращук].* – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 121-146.
4. *Погребняк С.* Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми / С. Погребняк // *Вісник Академії правових науки України.* – 2006. – № 1. – С. 26-36.
5. *Поляков А. В.* Общая теория права: [курс лекцій] / А. В. Поляков. – СПб.: Изд-во «Юридический центр пресс», 2001. – 642 с.
6. *Пухтецька А. А.* Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права: [монографія] / А. А. Пухтецька / [відп. ред. В. Б. Авер'янов]. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. – 140 с.
7. *Скакун О. Ф.* Верховенство права як принцип взаємодії правових систем в умовах глобалізації / О. Ф. Скакун / *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку; [зб. статей] / [за ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, І. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін].* – К.: Логос, 2009. – С. 97-102.
8. *Таманага Б.* Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага / [перекл. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.

Дудар С. К. Принцип верховенства права: до проблеми визначення його змісту у сучасній вітчизняній доктрині права

У статті автор аналізує стан і визначає тенденції здійснення теоретико-правових досліджень принципу верховенства права в сучасній вітчизняній юридичній науці.

Ключові слова: верховенство права, правова система, праворозуміння.

Дудар С. К. Принцип верховенства права: к проблеме определения его содержания в современной отечественной доктрине права

В статье автор анализирует состояние и определяет тенденции осуществления теоретико-правовых исследований принципа верховенства права в современной отечественной юридической науке.

Ключевые слова: верховенство права, правовая система, правопонимание.

Dudar S. The rule of law: the problem of determining the content of the doctrine of modern domestic law

In the article the author analyzes a condition and defines tendencies of realization of theoretical-legal researches of a principle of legal leadership in modern domestic jurisprudence.

Key words: the rule of law, legal system, law understanding.